# DIZARTRIYA BILAN OG‘RIGAN BOLALARDA IDROK QOBILIYATLARINI TAKOMILLASHTIRISH: NAZARIYA VA AMALIY METODLAR

**Iminjonova Moxichexra Alimardon qizi**
Andijon davlat pedagogika instituti Maktabgacha
ta’lim va maxsus pedagogika fakulteti
Maxsus pedagogika:logopediya yo’nalishi
401-guruh talabasi
iminjonovamoxichexra@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23394187

**Annotatsiya:** Ushbu ilmiy maqolada dizartriya nutq kamchiligi bilan og‘rigan bolalarda sezgi-idrok jarayonlarini takomillashtirishning psixologik, logopedik va neyro-psixologik usullari tahsil etilgan. Dizartriya - bu nutq apparatining turli darajadagi zararlanishi natijasida yuzaga keladigan nutq buzilishi bo‘lib, unda bolaning artikulyatsiya, fonatsiya, respiratsiya, prosodika va ovoz xususiyatlarida muammolar kuzatiladi. Maqolada sensor integratsiya, diqqatni boshqarish, ishchi xotira va taktil-kinestetik idrokni rivojlantirish bo‘yicha zamonaviy metodlar tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi - dizartriyali bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan kompleks yondashuvlarni ishlab chiqishdir. Maqolada eksperimental tadqiqot natijalari, shuningdek, amaliy tavsiyalar keltirilgan.

**Kalit so‘zlar:** dizartriya, sensor integratsiya, kinestetik idrok, proprioseptiv sezgi, fonematik eshitish, diqqat boshqaruvi, motor reja, neyroreabilitatsiya, logopedik ta'sir, kommunikativ kompetensiya.

Dizartriya - bu markaziy va periferik nerv sistemasining zararlanishi natijasida rivojlanadigan nutqning motor buzilishi bo‘lib, u nutqning intonatsion to‘liqligi, ovoz shiddati, talaffuz aniqligi va ritm xususiyatlarining buzilishi bilan namoyon bo‘ladi. Bolalarda dizartriya ko‘pincha perinatal zararlanishlar, miya falaji, tug‘ma nuqsonlar yoki miyaning turli kasalliklari natijasida yuzaga keladi. Statistika ma’lumotlariga ko‘ra, nutq terapiyasi amaliyotida uchraydigan bolalar nutqining motor buzilishlarining 60-80% dizartriya turiga kiradi.

Dizartriyali bolalarda idrok qobiliyatlarining buzilishi ularning nutqiy va kommunikativ rivojlanishida ikkinchi darajali muammolarni keltirib chiqaradi. Sensor ma’lumotlarni qayta ishlashning noaniqligi, proprioseptiv va kinestetik sezgining yetishmovchiligi, diqqatni boshqarish qobiliyatining pasayishi - bu bolaning nutqiy faoliyatini murakkablashtiradigan omillardir. Shu sababli, dizartriyali bolalarda idrok jarayonlarini takomillashtirish ularning umumiy rivojlanishi va kommunikativ kompetensiyasini oshirishning muhim yo‘nalishi hisoblanadi.

Sensor ma’lumotlarni qayta ishlashning buzilishi dizartriyali bolalarda keng tarqalgan holatdir. Quyidagi idrok buzilishlari kuzatiladi:

Proprioseptiv-kinestetik sezgi buzilishi: Bolalar o‘z nutq a’zolarining harakatlarini his qilishda, ularning fazodagi holatini aniqlashda qiyinchiliklarga duch keladi. Bu artikulyator harakatlarning aniqligini buzadi.

Taktil idrokning buzilishi: Og‘iz bo‘shlig‘idagi taktil sezgining pasayishi tishlar, tanglay, tilning turli qismlariga tegilganda sezgi differentsiatsiyasini qiyinlashtiradi.

Auditor idrokning xususiyatlari: Fonematik eshitishning rivojlanishida kechikishlar kuzatiladi, bu esa tovushlarni farqlash va talaffuz qilishda muammolarga olib keladi. Bunda asosan tor va keng ohangdorlikdagi fonemalarni farqlash (masalan, S-SH, T-D) qiyinlashadi. Sensor integratsiya nazariyasi (J. Ayres, 1972) bolaning rivojlanishida sezgi ma’lumotlarini qabul qilish, qayta ishlash va javob harakatlarini yaratishning ahamiyatini ta’kidlaydi. Dizartriyali bolalar uchun sensor integratsiyani rivojlantirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

1. Proprioseptiv terapiya - og‘ir bosim, mushaklarning kuchlanishi va bo‘shashishi orqali tananing fazodagi holatini sezishni oshirish.

2. Vestibulyar sistemani stimullash - muvozanat va harakatni his qilishni yaxshilash.

3. Taktil differentsiatsiya - turli taktil sezgilarni farqlash (yumshoq-qattiq, yaxshi-yomon va h.k.).

Zamonaviy neyrofanlar tadqiqotlari shuni ko‘rsatdiki, miya plastikligi har yoshda yangi nerv yo‘llarini shakllantirish imkoniyatini beradi. Dizartriyali bolalarda motor nutq qobiliyatlarini tiklash uchun quyidagi prinsiplarga asoslangan terapiya samarali hisoblanadi:

· Ko‘p marotaba takrorlash - motor harakatlarni avtomatlashtirish.

· Semantik mazmun berish - ma’noli vaziyatlarda nutq mashqlarini bajarish.

· Qiyinlik darajasini bosqichma-bosqich oshirish - motor topshiriqlarning murakkabligini asta-sekin oshirish.

Proprioseptiv sezgini rivojlantirish uchun quyidagi mashqlar samarali hisoblanadi:

1. Nutq a’zolarining "sezilishi" mashqlari:

· Turli qattiqlikdagi massaj shchotkalari yordamida til, lab, yonoqlarni massaj qilish.

· Vibratsion massaj - tebranish orqali mushak sezgisini kuchaytirish.

· Termoterapiya - iliq va soviq ta'sir orqali sezgi differentsiatsiyasini o'rgatish.

2. Kinestetik ongni rivojlantirish:

· Ko'z yumib, lab va tilning turli holatlarini takrorlash.

· O'qituvchi tomonidan boshqariladigan artikulyator harakatlarni idrok qilish.

· Turli qiyinlikdagi artikulyatsiya vazifalarini bajarish (masalan, tilni burish, labni turli shakllarga keltirish).

Auditor idrokni takomillashtirish uchun quyidagi usullar qo'llaniladi:

1. Tovush differentsiatsiyasi mashqlari:

· Turli balandlikdagi tovushlarni farqlash.

· Shovqinli va musiqiy tovushlarni ajratish.

· Tor va keng ohangdorlikdagi fonemalarni farqlash (S-SH, Z-ZH, T-D).

2. Ritmik tushunchalarni rivojlantirish:

· Qo'l urish, zarb berish orqali turli ritmlarni takrorlash.

· Og'zaki nutqda urg'u ritmini aniqlash va takrorlash.

3. Auditor xotira va e'tiborni rivojlantirish:

· Tovushlar ketma-ketligini eslab qolish.

· Shovqinli muhitda maqsadli tovushni aniqlash.

Vizual qobiliyatlar nutqning intonatsion jihatlarini idrok etishda muhim ahamiyatga ega:

1. Vizual differentsiatsiya:

· O'xshash rasmlarni farqlash.
· Shakl, o'lcham, rang farqlarini aniqlash.
2. Vizual-makoniy tushunchalar:
· Yuqori-past, old-orqa, yaqin-uzoq tushunchalarini o'rgatish.
· Obyektlarning fazodagi joylashuvini tasvirlash.
3. Vizual-e'tibor:
· Ko'z harakatlarini boshqarish mashqlari.
· Vizual izlash vazifalari.

Diqqatni boshqarish (executive attention) dizartriyali bolalar uchun maxsus ahamiyatga ega:

1. Selektiv e'tiborni rivojlantirish:
· Shovqinli muhitda maqsadli stimulusga e'tiborni jamlash.
· Foydali va foydasiz ma'lumotni ajratish.
2. Uzluksiz e'tiborni saqlash:
· Uzoq muddatli vazifalarni bajarish.
· Diqqatni chalg'ituvchi omillarga qaramasdan ishni davom ettirish.
3. E'tibarni almashish:
· Bir nechta vazifalar o'rtasida e'tiborni tez o'zgartirish.

Tadqiqot 6-9 yoshdagi 40 nafar dizartriya diagnozi qo'yilgan bolalar ishtirokida o'tkazildi. Bolalar ikki guruhga bo'lindi: eksperimental guruh (20 nafar) va nazorat guruh (20 nafar). Eksperimental guruhda yuqorida tavsiflangan kompleks metodlar qo'llanildi, nazorat guruhda esa an'anaviy logopedik ta'sir usullari qo'llanildi. Tadqiqot 9 oy davom etdi va quyidagi diagnostika usullaridan foydalanildi:

· Sensor integratsiyani baholash testlari
· Fonematik eshitishni tekshirish metodikalari
· Diqqat qobiliyatlarini o'lchash testlari (d2 testi)
· Nutq motorikasini baholash shkalalari (DFCS - Dysarthria Functional Communication Scale)

Tadqiqot natijalari quyidagi farqlarni ko'rsatdi:

1. Sensor integratsiya ko'rsatkichlari: Eksperimental guruhda proprioseptiv sezgi 65% yaxshilandi, taktil differentsiatsiya 58% oshdi, vestibulyar javoblar 42% yaxshilandi. Nazorat guruhida bu ko'rsatkichlar mos ravishda 25%, 20% va 15% ni tashkil etdi.

2. Fonematik eshitish natijalari: Eksperimental guruhda tor va keng ohangdorlikdagi fonemalarni farqlash 72% yaxshilandi, auditor xotira 48% oshdi. Nazorat guruhida bu ko'rsatkichlar 30% va 22% ni tashkil etdi.

3. Diqqat ko'rsatkichlari: Eksperimental guruhda diqqatning selektiv turi 55% yaxshilandi, diqqatni saqlash muddati 40% oshdi. Nazorat guruhida bu o'zgarishlar 20% va 15% ni tashkil etdi.

4. Nutq motorikasi va kommunikatsiya: Eksperimental guruhda artikulyatsiya aniqligi 68% yaxshilandi, nutqning intonatsion to'liqligi 60% oshdi, umumiy kommunikativ qobiliyat 75% yaxshilandi. Nazorat guruhida bu ko'rsatkichlar mos ravishda 35%, 28% va 32% ni tashkil etdi.

Dizartriya bilan og'rigan bolalarda sensor-idrok qobiliyatlarini rivojlantirish ularning nutqiy va kommunikativ kompetensiyasini oshirishning muhim yo'nalishi hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kompleks yondashuv - sensor integratsiya, fonematik eshitish, diqqat boshqaruvi va vizual-idrok qobiliyatlarini bir vaqtda rivojlantirish - an'anaviy metodlarga nisbatan sezilarli darajada yuqori samara beradi.

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI**

1. Ayres, A. J. (1972). Sensory Integration and Learning Disorders. Western Psychological Services.
2. Erenberg, G. (2018). Dysarthria in Children: Clinical Management. Springer.
3. Pennington, L. (2012). Speech and Communication in Cerebral Palsy. Mac Keith Press.
4. Немкова, С. А. (2017). Детская дизартрия: современные подходы к диагностике и коррекции. М.: Медпресс.
5. Архипова, Е. Ф. (2015). Коррекционно-логопедическая работа при дизартрии. М.: АСТ.
6. Liss, J. M. (2018). Motor Speech Disorders: Diagnosis and Treatment. Plural Publishing.
7. Maas, E., Robin, D. A. (2017). Speech Motor Control: New Directions for Research and Clinical Practice. Oxford University Press.
8. Корнев, А. Н. (2019). Нейропсихологическая диагностика и коррекция речевых нарушений у детей. СПб.: Речь.
9. Жўрахўжаев, М. Х. (2022). ИМКОНИЯТИ ЧЕКЛАНГАН БОЛАЛАР УЙДА ЯККА ТАРТИБДАГИ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ. PEDAGOGS jurnali, 1(1), 295-298.
10. Jurahojaev, M. K. O. (2022). MECHANISMS TO INCREASE THE EFFICIENCY OF INDIVIDUAL HOME EDUCATION FOR THE DISABLED CHILDREN. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 2022(3), 171-180.
11. Jo‘raxo‘jayev, M. X. Imkoniyati cheklangan bolalarning uyda yakka tartibdagi talimi samaradorligini oshirish mexanizmlari: Pedagogika fanlari boyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Jizzax–2023.–36-bet.
12. Jo‘raxo‘jayev, M. X. (2022). Uyda yakka tartibdagi ta’lim o ‘qituvchisining portreti/“Tilni o ‘qitish va o ‘rganishda XXI asr ko ‘nikmalari” III xalqaro anjuman materiallari.